

ЛЕКЦІЯ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Мета: вивчити об'єктно-предметне поле, поняттєво-термінологічну систему політичної географії, показати її місце в системі наук.

План:

1. Історичні особливості розвитку політичної географії,
2. Об'єкт, предмет, напрями досліджень, зв'язки політичної географії з іншими науками.
3. Територіально-політична організація суспільства.

1. Історичні особливості розвитку політичної географії

Різноманітні політичні відомості завжди були присутні в географічних країнознавчих описах. Згодом з'явився і термін «політична географія», який стали застосовувати, коли мова йшла про політичну будову держав чи ситуацію на політичній карті світу. Першим цей термін ужив французький філософ *А.Р.Ж. Тюрго* у 1750 р., саме тоді, коли формувалися сучасні суспільні науки.

Однак говорити про політичну географію як про особливу дисципліну стало можливим лише через багато років, коли в результаті накопичення різноманітної наукової географічної інформації стали формуватися уявлення про її зміст, категорії та закономірності. Політична географія як самостійна наука започаткована німецьким географом *Фрідріхом Ратцелом*, який опублікував перші праці з цієї проблематики в 1885 р. і першу монографію під назвою «*Політична географія*» у 1897 р. Тоді ж зародилися ідеї геополітики як науки. Сам термін «*геополітика*» ввів у науковий обіг шведський політолог *Рудольф Челлен* 1899 р.

На рубежі XIX—XX ст. активізували дослідження з політичної географії також учені Великої Британії, Франції, США та інших країн.

Протягом XX ст. політична географія пройшла складний шлях розвитку. Спершу мета політичної географії полягала у визначенні того, як географічні фактори впливають на політичні реалії, на формування політичних утворень, наприклад держав, і як ті змагаються за розподіл економічних ресурсів і сфер впливу.

У першій половині XX ст. визначення об'єкта і предмета політичної географії так чи інакше спиралися на праці американських географів *І. Боумена* (1921) та *Р. Хартшорна* (1957). На їхню думку, завдання політичної географії полягає у вивченні державно або юридично оформлених політичних одиниць, просторових подібностей і відмінностей між ними на Землі.

Такої ж думки дотримувалися європейські географи. Наприклад, видатний український географ *С. Рудницький* у статті "Українська справа зі становлення політичної географії" (1923) визначав, що ця наука займається дослідом і представленням взаємин між державним життям людства та Землею.

У 50-ті роки ідея вивчення політичного життя держав у географічному контексті була доведена до досконалості французьким ученим *Ж. Готтманном* (1952).

Активізація наукових досліджень з політичної географії в 70-ті роки супроводжувалася зміною предмета її дослідження. По-перше, стало зрозуміло, що в

географії суспільні та економічні геопросторові відмінності можуть бути і не пов'язані з відмінностями фізико-географічними. По-друге, розуміння поняття "політика" теж розширилося і стало охоплювати, зокрема, такі реалії, як політична ідентичність, політичні рухи, політична сила тощо.

На Заході політична географія стала трактуватися як наука про просторові вияви політичного процесу (С. Коен, 1965 і 1971, Н. Паундс, 1972), а також географічні наслідки політичних рішень (Дж. Прескотт, 1972). Концепція про закономірності взаємодії політичних процесів у просторовому контексті була згодом удосконалена англійським ученим Дж. Егнью (1987; 1997).

В СРСР політична географія спочатку визначалася як наука, що вивчає територіальну розстановку політичних сил (І. Маєргойз, 1971). Наприкінці ХХ ст. поширеним було визначення політичної географії, запропоноване В. Колосовим (1989): "*Політична географія — це особлива географічна наука в рамках соціально-економічної географії, яка вивчає просторову організацію політичного життя суспільства, територіальні поєднання політичних сил у їхній зумовленості поєднаннями багатоманітних суспільно-економічних факторів*". Таке визначення виглядало доволі громіздко і неповно, тож згодом воно було вдосконалене.

Спочатку М. Каледін (1996) сформулював концепцію політичної географії як науки, котра виявляє єдність діяльнісно-політичного і географічного факторів суспільного розвитку. З'явилися ідеї політико-географічного простору як частини інтегрального геопростору та територіально-політичної системи.

Таким чином, сутність політичної географії трансформувалася — на рубежі тисячоліть вона скоріше полягала вже у визначенні того, *як фактори політики (політичної сфери) впливають на стан географічних, точніше геопросторових, утворень і перебіг географічних процесів*.

2. Об'єкт, предмет, напрями досліджень, зв'язки політичної географії з іншими науками

Політична географія — наука, яка досліджує взаємодію з інтегральним геопростором політичної сфери як однієї із чотирьох сфер діяльності людей - економічної, соціальної, політичної й духовної (В. Колосов, М. Мироненко).

Інтегральний геопростір складається з економічного, соціального, політичного і фізичного просторів. Їх накладання створює диференціацію інтегрального геопростору — суспільно-економічних та природних умов діяльності (рівня розвитку і структури господарства, розселення, кількісних і якісних характеристик населення тощо);

Політична сфера діяльності людей охоплює:

- *політичні відносини*, що складаються між соціальними групами, націями, етносами, державами, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами політичної діяльності;

- *систему політичних інституцій*, які реалізують різноманітні функції політичної влади (законодавчої, виконавчої, судової та ін.), — як державних, так і недержавних;

- *діяльність*, шляхом якої окремі люди, соціуми, в тому числі територіальні та різні соціальні інститути, обстоюють свої політичні інтереси. Спектр суб'єктів

політичної діяльності постійно розширюється й ускладнюється. Це люди, суспільні групи, партії, державні, міжнародні та економічні організації, фірми тощо.

Об'єкт політичної географії – територіально-політичні системи (ТПС) у їх взаємодії між собою та з географічним простором.

ТПС – об'єктивно взаємозалежні сполучення елементів політичної сфери (політичних і адміністративних кордонів, центрів управління, органів влади, партій, суспільних рухів і т.д.), що функціонують на певній території.

За складністю територіально-політичні системи поділяють на інтегральні, багатокomпонентні, "галузеві" тощо. Це, наприклад, системи і кластери держав, регіональні інтеграційні системи, системи державних кордонів, системи адміністративно-територіальних одиниць, адміністративних центрів, виборчих округів та ін. Це також можуть бути системи політичних факторів, що впливають на розвиток систем розселення, загострення екологічних ситуацій і т.д.

Виділяють три підстави класифікації політико-географічних досліджень:

1) *За набором елементів територіально-політичної організації суспільства і суб'єктів політичної діяльності.* Політична географія вивчає *інтегральні, багатокomпонентні й «галузеві» територіально-політичні системи.*

2) *За масштабом об'єкта* вирізняють дослідження:

- на глобальному (макрорівні) – світ, великі регіони;
- на регіональному (мезорівні) – країни;
- на місцевому (мікрорівні) – окремі провінції, місцевості й міста, специфічні в політичних відносинах території (анклави, ареали етнічних меншин та ін.).

Наприклад, *на глобальному рівні* досліджується співвідношення політичних сил між найбільшими за економічним та військовим потенціалом країнами — основними акторами світосистеми, вивчаються політико-географічні закономірності географії міжгалузевих зв'язків, вплив політичних подій на географію світового господарства.

Нескінченну множину проблем може досліджувати політична географія на регіональному (мезо-) рівні, що дає підстави говорити про цілий сегмент науки — *політико-географічне країнознавство.*

3) *За часом розвитку предмета й об'єкта.* Політико-географічні дослідження можуть стосуватися також *історії розвитку процесів.* На стику з історичною географією ведуться роботи з політичної географії більш-менш віддаленого минулого; існують зачатки й прогностичної політичної географії, в якій використовуються сценарні підходи.

У політичній географії почали вже формуватися і певні *підгалузі*, для яких можна визначити самостійний об'єкт або предмет дослідження. Це, наприклад, електоральна географія, етнополітична географія, політична географія Світового океану та його акваторій тощо.

Зв'язок політичної географії з іншими науками багатосторонній. Виходячи з уявлень про "двобічність" політичної географії, яка є водночас як географічною, так і політичною наукою, вона має тісні зв'язки як із системою географічних, так і з системою політичних наук.

У системі географічних наук вона є складовою частиною суспільно-економічної географії, але водночас це наука синтетична (як і країнознавство), що "синтезує" висновки географії господарства, населення, культури, інших суспіль-

них наук та "політизує" всю суспільну географію. На стиках кожної із суспільно-географічних дисциплін утворюються зачатки нових наукових напрямків, які являють собою плоди їхньої інтеграції з політичною географією (політична геоекологія, політичні фактори розвитку й розміщення промисловості).

В системі політичних наук вона має тісні зв'язки з політологією, міжнародним правом, наукою про міжнародні відносини, адміністративним правом і вносить у регіональні та порівняльні аспекти цих наук потужний географічний контекст.

Пов'язана політична географія також з історією, економікою, особливо з міжнародно-економічними дослідженнями та наукою про розміщення продуктивних сил, етнографією, релігієзнавством та ін.

Спорідненою з політичною географією є *геополітика*.

Геополітику визначають як науку, яка вивчає в єдності географічні, історичні, політичні та інші взаємопов'язані фактори, що справляють вплив на стратегічний потенціал держави (*Енциклопедія Americana*).

Об'єкти дослідження політичної географії й геополітики на макрорівні (світосистема) і мезорівні (держави) частково збігаються. Відмінними є предмети дослідження — якщо *політична географія вивчає ТПС як геопросторове утворення*, то *геополітика вивчає чи то державу, чи то систему держав як утворення політичні*, а прикладна геополітика часом веде дослідження ще й заангажовано — з позицій інтересів певної держави.

Основна проблематика і тематики сучасних політико-географічних досліджень:

Дослідження, які виходять зі *сталих класичних позицій*, охоплюють:

- численні *прикладні праці з політико-географічного країнознавства*, які є класичними політико-географічними оглядами країни з акцентом на такі теми, як історія формування і морфологічні характеристики території, державні кордони, проблеми історичного ядра та столиці держави, проблемні райони ("гарячі точки") або зони сепаратизму та ін.;
- праці, в яких *поєднуються глобальний і національний рівні аналізу*; з одного боку, увага приділяється різним видам типології держав, з іншого — дається оцінка їх політико-географічного положення на макро-, мезо- та мікрорівнях;
- політико-географічні дослідження, в яких основний акцент робиться на *геопросторові вияви політичного процесу в державі*. При цьому проблематика досліджень: співвідношення нація — держава, національна держава як спільнота людей, "політична сила", джерела і детермінанти політичної сили держави, національні інтереси держави;
- активно репрезентовані політико-географічні та геополітичні дослідження *співвідношення політичних сил на глобальному і регіональному рівнях*;
- самостійне поле утворюють численні *праці з електоральної географії*, які набувають дедалі більшого прикладного значення.

На сучасному етапі формування нових реалій світосистеми часів глобалізації, інформаційно-технологічної революції, становлення та розвитку постіндустріального суспільства веде до **оновлення тематики і проблематики політичної географії**.

1) Політико-географічного дискурсу набуває вивчення закономірностей будови ускладненої системи сучасного світового господарства, в якій поряд із взає-

мозалежними державними економіками з'явилися нові актори: транснаціональні корпорації й банки, регіональні інтеграційні системи, потужні міжнародні організації, світові міста.

2) В політико-географічному країнознавстві вивчення взаємозв'язків між класичною тріадою "територія (кордони) — держава — ідентичність (політична сила)" веде до переосмислення сучасних функцій держави у сферах економіки, суспільних відносин та національної безпеки. Частина її компетенції делегується або на вищі (інтеграційні утворення, світові міста тощо), або на нижчі (регіони, регіональні центри) рівні системи управління.

3) Усвідомлення сучасної сутності взаємозв'язків між глобальним і національним масштабами при вивченні будови світового господарства виливається в дослідження в рамках теорії "світових систем" (теорія "центр — периферія" І. Валлерстайна) та теорії циклів економічного розвитку (теорія "довгих хвиль" М. Кондратьєва).

4) Нового дихання набули дослідження політико-географічного (геополітичного) положення держав, регіонів та великих міст, збагачені ідеями політичного геопростору та "конструювання" простору в ході суспільного розвитку.

5) В рамках концепцій територіальності, географічного місця (геопросторового контексту, за Дж. Егнью) з'явилися дослідження щодо визначення ідентичності, а також співвідношення та взаємодії політичних сил.

3. Територіально-політична організація суспільства

Про територіально-політичну організацію суспільства дає уявлення *концепція місця*, запропонована Дж. Егню, та *теорія світових систем*, яку в політичній географії розвивав П. Тейлор. Ця концепція об'єднує окремі напрямки досліджень у політичній географії і їх територіальні рівні та сприяє її інтеграції з іншими галузями географії. Вона також відображає сутність політичної географії як науки на стику політології та географії.

Територіально-політична організація суспільства (ТПОС) враховує:

- вплив на політичну діяльність властивих кожній території або акваторії умов і факторів цієї діяльності, їхнього взаємозв'язку, взаємозалежності і співвідповідності;
- сполучення двох видів територіально-політичних систем (ТПС), що об'єктивно утворюється в ході політичної та іншої діяльності (ТПС де-факто), і системи політико-територіального поділу й управління з його центрами як результату цієї діяльності (ТПС де-юре).

Таким чином, *поняття ТПОС сполучає і просторові аспекти політичної діяльності, і її результати – ТПС.*

Розрізняють два основні типи ТПС:

1) ТПС де-юре, які функціонують у визначених кордонах: держави, їх союзи та внутрішні політико-адміністративні одиниці, спеціальні зони, які утворюються для вирішення практичних задач, виборчі округи та ін.

2) Об'єктивно існуючі ТПС де-факто, кордони яких не співпадають з визначеними. Головна відмінність ТПС де-юре від ТПС де-факто – керованість.

Ієрархія територіально-політичних систем

Види територіально-політичних систем		Функції політико-географічних місць де-факто
<i>Територіально-політичні системи де-юре</i>	<i>Територіально-політичні системи де-факто (система політико-географічних місць)</i>	
1. Первинна самоврядувальна адміністративно-територіальна одиниця (АТО) (територіальний колектив) – комуна, сільрада та ін.	Первинне політико-географічне місце	- відтворення робочої сили та первинна соціалізація людини; - відтворення політичної культури; - адаптація території до загальнонаціонального та глобального впливів
2. Велике місто, міська агломерація, яка має єдиний орган управління з делегованими йому повноваженнями; АТО 2-го порядку (район, департамент, провінція та ін.)	Локальна система політико-географічних місць	- інтеграція первинних політико-географічних місць; - передача імпульсів управління із загальнодержавного рівня на рівень первинних політико-географічних місць; - дифузія політичних інновацій; - відтворення політичної еліти
3. Велика АТО 1-го порядку (область, земля, штат)	Політико-географічний район	- інтеграція локальних систем політико-географічних місць (міської та сільської місцевості, поселень різної людності та функцій); - регулювання стійкості та мінливості державної політичної системи; - відтворення головних рис регіональної політичної культури
4. Великий суб'єкт федерації (ця ланка в системі ТПС де-юре може бути відсутньою)	Політичний регіон (наприклад, Південь США, Середня Азія в колишньому СРСР)	тривалий односпрямований вплив на державну систему та розвиток всієї країни
5. Країна	Країна	- реалізація самовизначення націй; - відновлення капіталу; - генерація багатофункціональних керуючих впливів; - адаптація до глобальних впливів; - регулювання взаємодії між суб- та наднаціональними ТПС та ін.
6. Співтовариство країн, які утворили економічний та (або) військово-політичний союз або відсутність даної ланки в системі ТПС де-юре	Геополітичний регіон, геостратегічний регіон, культурний регіон (наприклад, арабські країни)	- регулювання взаємодії між групою країн та світовим суспільством, а також між самими країнами, які входять до союзу; - регулювання стійкості та мінливості політичного розвитку у світі та міжнародних відносинах; - відновлення корінних макрорегіональних рис політичної культури.

ТПС нижчого рангу – **політико-географічне місце**, яке можна визначити як мінімальний просторовий носій політико-географічних відмінностей, виникаючих

на основі специфічного співвідношення географічних умов та факторів політичної діяльності. Ознаки та властивості політико-географічного місця:

- найнижча територіальна ланка, в якій починають проявлятися місцеві особливості політичної культури як досвіду історичного минулого;
- політико-географічне місце формується на основі стійкої територіальної спільності людей – найважливішого елементу середовища політичної діяльності;
- політико-географічне місце – продукт історичного шляху, в ході якого складається специфіка реалізації ним його головної соціально-політичної функції – первинної соціалізації людини, формування найбільш стійких компонентів її політичної культури – *політичних цінностей та політичних орієнтацій*;
- політична діяльність на рівні політико-географічних місць мотивується політичними інтересами, пов'язаними зі *споживанням* – місцевим ринком житла, забезпеченістю соціальною інфраструктурою, благоустроєм, станом навколишнього природного середовища та інше;
- на рівні політико-географічних місць проявляється *локальна ідентичність* – відчуття приналежності до даного місця, його відособлення у свідомості людей від інших місць;
- характерною ознакою політико-географічного місця є *специфічне місцезонавання*, у тому числі положення відносно інших ТПС.
- політико-географічне місце – «цеглинка», з якої будуються системи більш високого рівня.

Наступна сходинка в ієрархії ТПС відповідає **великому місту або агломерації**, які можуть складатися з цілої системи первинних політико-географічних місць. Головна функція цієї локальної ТПС – *генерація та дифузія політичних нововведень* – нових моделей політичної поведінки, управління, політичних ідей. Не випадково політичний вододіл між містом і сільською місцевістю – один з найбільш універсальних і характерний навіть для тих країн, які досягли високого ступеня соціально-територіальної однорідності. Формування політичної еліти і формулювання політичних ідей можливе лише в умовах високодиференційованої соціальної структури, зіткнення думок та інтересів, різноманітності культур, значного обсягу інформації, тобто лише у великому місті.

Політико-географічні райони складаються з первинних політико-географічних місць і (або) локальних систем політико-географічних місць. В основі політико-географічного району лежать наступні ознаки:

- взаємодоповнюваність різнофункціональних, і відповідно, різнорідних за соціальною структурою ареалів (міських, приміських та сільських, гірських та рівнинних та ін.);
- спільність історичного минулого та політичної культури. Регіональна ідентичність зливається з етнічною, якщо політико-географічний район охоплює ареал розселення меншини;
- схожість реакції мешканців на внутрішні (загальнодержавні) та міжнародні події та імпульси, незважаючи на внутрішні розходження у співвідношенні політичних сил.

Політичний регіон – крупна частина країни, яка довгий період виступала єдиним фактором в політичному житті. Політичні регіони складаються з кількох районів та існують, очевидно, лише у великих країнах.

Країна – з'єднуюча ланка не лише обох типів територіально-політичних систем – де-факто і де-юре, але й решти територіальних соціально-економічних систем як найбільш цілісна з них. Держава залишається, незважаючи на потужні процеси інтернаціоналізації суспільного життя, найбільш сильним суб'єктом політичної діяльності, що визначає взаємодію суб- та інтернаціональних територіально-політичних систем. Тому самоідентифікація зі своєю країною – звичайно один із сильних компонентів політичної культури і країни – не тільки «формальні», але й реальні ТПС.

Література:

1. Дністрянський М.С. Політична географія та геополітика: Навч. посіб. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 344 с.
2. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М: Аспект Пресс, 2001. – 479 с.
3. Політична географія і геополітика: Навч. посібник / Яценко Б.П., Стафійчук В.І., Брайчевський Ю.С. та ін.; за ред. Б.П. Яценка. – К.: Либідь, 2007. – 255 с.